

УДК 94:355.48.012(430)“1939/1945”:323.12(=477.16):725.94(477.54-25)
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-37-3>

«ХАЙ БУДЕ БЛАГОСЛОВЕННА ПАМ'ЯТЬ ЗАКАТОВАНИХ!»

Дьякова Олена Василівна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди
djakova.elena.hnpu@gmail.com
orcid.org/0000-0001-7767-0756*

Однією із трагічних сторінок не тільки єврейського народу, а й всієї Європи є Голокост. Геноцид євреїв під час Другої світової війни вкарбувався у народну пам'ять. Але щоб ця трагедія не повторилась і наступні покоління не забували цю страшну подію, у багатьох населених пунктах континенту встановлено меморіальні комплекси, обеліски, пам'ятники, меморіальні дошки. **Метою** цієї публікації є висвітлення присвячених Голокосту меморіальних архітектурних об'єктів, що розташовані в Харківській області. Для реалізації мети автор поставила **науково-дослідницьке завдання**: продемонструвати, як на Харківщині комеморизують Голокост і відносяться до цього представники громадських організацій та пересічні мешканці області. Для висвітлення визначеної у статті тематики використані евристичні засоби історико-генетичного, системного, соціокультурного, інформаційного **методів дослідження**. Про трагедію єврейського народу під час Другої світової війни широкій спільноті стало відомо уже в 1942 році. Проте дослідження цієї теми в Україні почалось лише у період перебудови. 1988 року був організований Харківський обласний комітет «Дробицький Яр», який поставив за мету збирання інформації про Голокост на харківській землі. А це, своєю чергою, поставило питання про увічнення пам'яті про Голокост через меморіальні архітектурні споруди. У Харкові такими об'єктами культурної спадщини є дві братські могили на цвинтарі по вул. Академіка Павлова, меморіальні комплекси «Стіна Скорботи», «Дробицький Яр», меморіальна дошка на будинку № 3 по вулиці Чичибабіна. Також об'єкти культурної спадщини, присвячені Голокосту, є і в Харківській області, а саме: братські могили в с. Наталіне Красноградського району, Богодухові, пам'ятний знак у Золочіві. Одним із важливих напрямів комеморації Голокосту є відзначення Праведників світу, яким в області встановлено три меморіальні дошки. Таким чином, можна констатувати, що комеморація Голокосту в Харківській області розпочалась ще у період перебудови і змогла широко розгорнутися уже в роки незалежності України. Велика робота у цьому напрямі належить членам ХОК «Дробицький Яр» і працівникам музею Голокосту, які є ініціаторами створення пам'ятників, установки меморіальних дощок, організаторами просвітницької роботи у навчальних закладах області.

Ключові слова: Голокост, Друга світова війна, Харківська область, пам'ятник, обеліск, меморіальна дошка, Дробицький Яр.

MAY THE MEMORY OF THE TORTURED BE BLESSED!

Diakova Olena Vasylivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of history
Ukraine
H.S. Skovoroda Kharkov National Pedagogical
University
djakova.elena.hnpu@gmail.com
orcid.org/0000-0001-7767-0756*

The relevance of the topic. Holocaust became another tragic page not only of Hebrew people but of all Europe. The genocide against the Jews during World War II remains in the folk memory. However, in order to prevent the similar tragedy and make future generations remember such grisly crime memorial complexes, obelisks, monuments, commemorative plaques are installed in many human settlements of Europe. **The purpose** of this publication is to reveal architectural and memorial objects dedicated to Holocaust that are located in Kharkiv region. In order to achieve this goal, the author uses the next **scientific reason**: to demonstrate the way of Holocaust commemoration in Kharkov region and to show the attitude of ordinary Kharkiv citizens and representatives of the city public organizations to such action. The main aim is disclosed through the using of heuristic technique in such **research methods** as: historical-genetic, systematic, socio-cultural and informational. The tragedy of Jewish people during World War II became public in 1942. Nevertheless, the study of this topic started in Ukraine only during perestroika. Kharkiv regional committee “Drobytsky Yar” was organized in 1988. It was aimed at the information-gathering about Holocaust in Kharkiv region. This in turn

led to the decision of Holocaust memorialization through the means of memorial and architectural buildings. To such cultural heritage objects in Kharkiv we can refer two mass graves in the cemetery on Academic Pavlov Street, memorial complexes “Drobytsky Yar” and “The wall of grief”, a commemorative plaque on the house No. 3 on Chichibabin Street. There are also cultural heritage objects dedicated to Holocaust in Kharkiv region. They are mass graves in the village of Natalyne, Krasnohrad Raion; mass graves in the city of Bohodukhiv; a memorial sign in the urban-type settlement Zolochiv. Another important aspect of Holocaust commemoration is the installation of three commemorative plaques in memory of Righteous Among the Nations persons in Kharkiv region. Thus, it can be stated that Holocaust commemoration in Kharkiv region took place during perestroika and later this process continued in the years of Ukraine independence. A key role in this direction played Kharkiv regional committee “Drobytsky Yar” and the staff of Kharkiv Holocaust Museum. Both these organizations are the initiators of monuments creation and commemorative plaques installation. They also provide educational work in the local educational institutions.

Key words: Holocaust, World War II, Kharkiv region, monument, obelisk, commemorative plaque, Drobytsky Yar.

1. Вступ.

Актуальність теми. Однією із трагічних сторінок не тільки єврейського народу, а й всієї Європи є Голокост. Геноцид євреїв під час Другої світової війни вкарбувався у народну пам'ять. Але щоб ця трагедія не повторилась і наступні покоління не забували цю страшну подію, у багатьох населених пунктах континенту встановлено меморіальні комплекси, обеліски, пам'ятники, меморіальні дошки.

Метою цієї публікації є висвітлення присвячених Голокосту меморіальних архітектурних об'єктів, що розташовані в Харківській області. Для реалізації мети автор ставить **науково-дослідницьке завдання**: продемонструвати, як на Харківщині комеморизують Голокост і відносяться до цього представники громадських організацій та пересічні мешканці області.

Для висвітлення визначеної у статті тематики використані евристичні засоби історико-генетичного, системного, соціокультурного, інформаційного **методів дослідження**.

Наукова новизна визначається насамперед постановкою та розробленням теми як цілісної наукової проблеми. Полягає у здійсненні спроби комплексного виявлення та визначення об'єктів культурної спадщини в Харківській області, присвячених Голокосту.

Історіографія із визначеної теми представлена публікаціями місцевої преси (70 лет трагедии, 2011; Иванова, 2001; Кац, 2004; Крапивный, 2004 та ін.). Особливо слід виділити статті директорки Харківського музею Голокосту Лариси Воловик, надруковані у газеті «Дайджест-Е». У цьому часописі друкуються публікації про відкриття чи відвідини пам'ятників, присвячених вбивству євреїв в області. І якщо історіографія Голокосту має широкий масив наукових, науково-популярних видань, то вивчення його комеморації ще чекає на свого дослідника.

Джерельною базою для написання статті послужили матеріали, що зберігаються в обласному комунальному закладі «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини» (далі – ОКЗ «ХНМЦОКС»), державному

архіві Харківської області й архіві Управління Служби безпеки України по Харківській області.

В ОКЗ «ХНМЦОКС» зберігаються паспорти пам'яток архітектури, зокрема присвячених Голокосту (Братські могили жертв Голокосту. Харківська обл., м. Богодухів; Красноградський р-н, с. Наталіне; м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 19, могила 2; м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 24, могила 2; Меморіал пам'яті. Харківська обл., смт Золочів; Меморіальний комплекс жертв Голокосту, м. Харків, проспект Московський, ріг вул. 12 Квітня). Ці документи надають відомості про адресу знаходження, дату спорудження меморіального архітектурного об'єкта, його опис тощо.

У державному архіві Харківської області містяться Акти Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх союзників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР, створеної після визволення міста від німецьких загарбників у серпні 1943 року. У цих документах відображена інформація про звірства гітлерівців під час окупації Харківської області, що тривала з 20 вересня 1941-го по 20 вересня 1943 року (Державний архів Харківської області. Ф. Р-4713).

Логіка уявлення дослідженого матеріалу у географічному і хронологічному порядку видається таким чином: у першому розділі висвітлюватиметься матеріал з появи пам'ятників, присвячених Голокосту, в Харкові, а у другому – в районах області.

2. Основна частина.

1. Комеморація Голокосту у Харкові

Про трагедію єврейського народу під час Другої світової війни широкій спільноті стало відомо уже в 1942 році. Саме з цього часу дослідники почали документувати факти злочинів нацистів проти євреїв. У Радянському Союзі про Голокост не говорили, роблячи акцент, що від гітлерівської навали постраждав увесь радянський народ, усі національності.

Натомість у період перебудови у пресі стали з'являтися статті про те, що під час окупації населених пунктів Радянського Союзу німці масово вбивали євреїв за національною ознакою, що увійшло в історію як Голокост. Така трагедія спіткала і євреїв Харківської області.

1988 року був організований Харківський обласний комітет «Дробицький Яр» (далі – ХОК «Дробицький Яр»), який поставив за мету збирання інформації про життя та боротьбу євреїв у роки Другої світової війни й увічнення пам'яті жертв нацизму на харківській землі. Назва комітету не випадкова. Адже у Дробицькому Яру (тоді передмісті Харкова) у січні 1942 року було розстріляно приблизно 16 тис. євреїв (за німецькими даними 16 тис. родин) (Меморіальний комплекс «Дробицький Яр»: 1).

Уже на етапі збирання матеріалу перед членами комітету постало питання про увічнення пам'яті про Голокост через меморіальні архітектурні споруди, тобто у написах на існуючих братських могилах, спорудженні нових пам'ятників, встановленні меморіальних дощок.

Першими пам'ятниками у Харкові, присвяченими саме Голокосту, слід вважати дві братські могили на цвинтарі № 3 по вул. Академіка Павлова (Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 19, могила 2; Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 24, могила 2).

Коли у грудні 1941 року євреї Харкова отримали наказ переселитися на східну околицю міста, частина людей не виконала це розпорядження і сховалась у синагозі по вул. Громадянській. 18 грудня гітлерівці вбили тут понад 400 осіб. У 1944 році на місці зруйнованої синагоги харків'янин Ева Шехтман знайшов останки 26 людей, яких поховав на кладовище по вул. Академіка Павлова: 17 в одній і 9 у другій могилі (Іванова, Кац, Крапивний).

У 2001 році за ініціативи ХОК «Дробицький Яр» могили і прилегла територія були реконструйовані. Автором дизайну став кандидат мистецтвознавства Є. Котляр.

На першій могилі встановлено стелу і надгробну плиту із чорного граніту. На стелі зображена Зірка Давида, обплетена колючим дротом.

На надгробок прикріплена дощечка із написом про увічнення пам'яті похованих і зроблено напис з подякою Е. Шехтману. На огорожі сусіднього поховання прикріплено меморіальну дошку, де розповідається про причину появи могили (Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 19, могила 2, с. 2).

Друга могила має огорожу, на якій також прикріплена Зірка Давида. Тут же поховані Е. Шехтман (1886–1962) і П. Кац (1915–1986), які доглядали за цими похованнями.

На надгробку братської могили зроблено такий само напис, як і на першому похованні. Нижче прикріплена меморіальна дошка із білого мармуру з написом давньоєврейською (іврит) і російською мовами про те, що тут поховано восьмеро дорослих і дитина, які загинули «мученицькою смертю від рук фашистських нелюдів» (Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 24, могила 2, с. 2).

Уже в незалежній Україні члени ХОК «Дробицький Яр» почали клопотання щодо увічнення пам'яті про жертв Голокосту у меморіальних архітектурних спорудах. За їхньої ініціативи 30 жовтня 1992 року на місці єврейського гетто (на місці, де від Московського проспекту відходить вулиця 12 Квітня) відбулося урочисте відкриття пам'ятного знаку «Стіна Скорботи». На церемонії були присутні представник посольства Ізраїль в Україні та генеральний консул Республіки Польща в Харкові Ян Гранат (Меморіальний комплекс «Дробицький Яр»: 4).

«Стіна Скорботи» імітує стіну бараку, в якому мешкали євреї на злам 1941–1942 років. Пам'ятний знак складений із цегли, оброблений штукатуркою та пофарбований. Він поставлений на постамент, обкладений плиткою. Зверху на Стіні лежить колючий дріт. На чоловому боці об'єкта культурної спадщини прикріплено три меморіальні дошки. Розташована у центрі інформує, що пам'ятний знак поставлено Орджонікідзевським (зараз – Індустріальним) і обласним комітетом «Дробицький Яр». Зліва дошка з написом: «Тут у грудні 1941-го року було єврейське гетто, в'язнів якого знищено у Дробицькому Яру». Праворуч дошка із написом: «Це було пекло: мертві люди, посуд, пух з подушок, одяг, продукти, кал – все було перемішене. В одному кутку на ліжку лежала мертва жінка, опустивши руки, а маленька дитина смотала її мертвий палець. У другому кутку лежав мертвий старик... Поновлена 14 грудня 1998 р.» (ймовірно, це цитати із чиїсь спогадів).

Стіна Скорботи знаходиться в числі перших поставлених в Україні меморіальних архітектурних об'єктів, які вважаються комеморацією Голокосту в державі.

Наприкінці 1997 року за ініціативою ХОК «Дробицький Яр» і працівників створеного у 2006 році Харківського музею Голокосту ліворуч від «Стіни Скорботи» був установлений ще один пам'ятний знак. Він присвячений Праведникам світу. Знак зроблений у вигляді каменю із дошкою

на чолі, де викарбуване: «Рятівникам – Праведникам світу вдячні євреї харків'яни. 15 грудня 1997 р.». Зліва розташований ще один напис: «Поновлено 9 серпня 1998 р.». Справа у тому, що вандала зірвали першу дошку, зроблену із металу. Тому на її місці прикріплена нова, мармурова.

Цей пам'ятний знак – перший об'єкт архітектурної спадщини на теренах колишнього Радянського Союзу, яким віддавалася пошана рятівникам євреїв від знищення нацистами та їхніми поплічниками.

З цього часу члени ХОК «Дробицький Яр» і працівники музею Голокосту разом виступали з пропозиціями щодо створення меморіальних архітектурних об'єктів на шану жертв нацизму.

Так, за їхньою пропозицією на честь 59-ї річниці трагедії у Дробицькому Яру 14 грудня 2000 року поруч із вищезгаданими був установлений пам'ятний знак «Звернення до нащадків». Таким чином, ці дві установи вирішили звернутися до наступних поколінь із закликом не допустити повторення катастрофи.

Одним зі значних об'єктів культурної спадщини Харкова, присвячених Голокосту, є меморіальний комплекс «Дробицький Яр».

У цьому яру у січні 1941 року було розстріляно тисячі євреїв лише тому, що вони мали таку національність. Як зазначалося вище, за наказом окупаційної німецької влади 16 грудня 1941 року тисячі харківських євреїв переселилися на східну околицю міста, де для них було створене гетто у бараках тракторного і верстатобудівного заводів. На початку січня 1942 року їх звідси групами вивозили до Дробицького Яру і розстрілювали. Тіла скидали у завчасно вириті ями. До середини січня 1942 року гетто обезлюднило (70 лет трагедии Дробицкого Яра; Ищенко, Ференцева, Сокальская, 2008; Лебедева, Сокольский, 2004).

Після війни Дробицький Яр став одним із місць «паломництва», куди багато харків'ян приходили віддати шану загиблим у Другій світовій війні в урочисті дати – 9 Травня (День Перемоги) і 23 серпня (день визволення міста від німецьких загарбників). 1967 року в яру був установлений обеліск, на якому російською мовою написано, що «Тут покояться жертви фашистського терору. 1941–1942 рр.» (Меморіальний комплекс «Дробицький Яр»: 16).

1991 року за ініціативою ХОК «Дробицький Яр» було вирішено спорудити на місці масового вбивства євреїв величний меморіальний комплекс.

Сьогодні він складається із 10 братських могил, монументу «Жертвам Голокосту», пам'ятника «Менора», пам'ятних знаків «Дробицький Яр» і «Жертвам Голокосту», дороги «Алея Скорботи», насаджень дерев (Меморіальний комплекс «Дробицький Яр»: 6).

Неподалік від входу стоїть «Менора» (архітектор Н. Фоменко, скульптор О. Іллічов). В особистій розмові Л. Воловик запевняла, що цей пам'ятник є Деревом Життя, але люди називають його Менора через єврейську тематику комплексу. І дійсно, пам'ятник нагадує спалене дерево і водночас Менору. Пам'ятник споруджено із залізобетону та карбованої міді. Під ними лежать каміння червоного кольору ніби політі кров'ю. На одному із них висічена Зірка Давида та епітафія на трьох мовах (українській, давньоєврейській, латинській): «Тут місце, де мертві вчать живих».

Від «Менори» до монументу «Жертвам Голокосту» веде Алея Скорботи. Праворуч від неї знаходиться вісім братських могил. Також обабіч дороги стоїть пам'ятний знак «Дробицький Яр» у вигляді стели із залізобетону та лабрадоритових плит із написом: «Дробицький Яр – місце кривавого терору. 1941–1943. Ми схилиємо голови перед пам'яттю жертв фашизму». Стела виконана у вигляді пілонів і дугоподібного фронтона на майданчику із рожевого керамзиту. Цей об'єкт культурної спадщини має на меті налаштувати відвідувача на відповідне сприйняття трагічних подій, що відбувались саме на цьому місці під час німецької окупації.

Кульмінаційною точкою меморіалу є монумент «Жертвам Голокосту» (архітектор О. Лейбфрейд, скульптор В. Савенко). Його метою є демонстрація масштабів трагедії, що сталася у Дробицькому Яру. Для цього на верхній терасі під аркою розміщений пам'ятний знак «Скрижалі Мойсея» із заповіддю «Не вбивай», викарбуваною 11 мовами світу. У підвалинах монументу відкрито траурний зал із Чашею Скорботи.

Ця споруда символізує Синайську гору, де Бог подарував Мойсею скрижалі із 10 заповідями.

На підвищеному майданчику встановлено два пілони, що виконують роль єдності протилежностей. Всередині на них вирізані єврейські символи. Пілони завершуються сферою, тобто небом, куди підносяться молитви по загиблих. Ззовні на арці викладені роки трагедії. Збоку арка нагадує купол синагоги і водночас язик полум'я.

На нижній терасі розташований обеліск 1967 року.

Зі східної сторони монументу знаходиться братська могила, створена 2007 року. 16 серпня тут були урочисто поховані винайдені під час будівельних робіт людські останки. На чоловому боці стели, зробленої із сірого граніту і поставленої біля братської могили, викарбувано напис на івриті та російській мові: «Тут спочиває прах 150 євреїв, що загинули у дні Голокосту, і перенесених 16 серпня 2007 року з території колишнього єврейського гетто».

Нижче йде ще один пам'ятний знак «Жертвам Голокосту», виконаний із рожевого граніту.

Із лівої сторони каменю зроблено шість зарубок, що нагадує про 6 мільйонів євреїв, які загинули у часи Голокосту.

Із півдня монументальний комплекс обрамляє яблуневий сад, а з півночі – тальвег і протока Дробицького Яру. Ці штучні та природні об'єкти також символізують продовження життя на Землі.

Меморіальний комплекс будувався більше двох десятиліть. 23 жовтня 1992 року Харківська міська Рада прийняла рішення щодо будівництва Меморіалу у Дробицькому Яру. Але нестача коштів змушувала іноді призупиняти будівництво. Проте через наснагу ініціаторів і небайдужих харків'ян спорудження відновлювалось.

Об'єкти встановлювались поступово. 1998 року встановлено знак «Жертвам Голокосту». 13 грудня 2002 року відбулося урочисте відкриття першого етапу Меморіалу (до нього ввійшли «Менора», Алея Скорботи, монумент «Жертвам Голокосту»). На відкритті були присутні Президент України Л. Кучма та посол Ізраїлю А. Азарі. 2005 року були відкриті траурний зал і Скрижалі Мойсея, а наступного року – музей. 2016 року висаджено дерева як Алея пам'яті.

29 квітня 2009 року Харківська міська рада прийняла рішення про створення комунального підприємства «Меморіальний парк «Дробицький Яр». Натомість харків'яни це місце парком не вважають.

Наказом Міністерства культури України від 6 грудня 2016 року Меморіальний комплекс «Дробицький Яр» занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятник історії та монументального мистецтва місцевого значення.

2004 року на будинку № 3 по вулиці Чичибабіна було встановлено меморіальну дошку, на якій відзначено, що «8 грудня 1941 року посібники нацистів зігнали 11 єврейських сімей – мешканців цього будинку – до підвалу 13 під'їзду. Звідси почалась їх остання дорога, що закінчилась у Дробицькому Ярі. Це було початком Голокосту в Харкові».

Захопивши місто, командування німецької комендатури примусово виселяло людей з їхніх квартир для розселення військовиків або розташування адміністративних установ. Так, кербуду № 3 по вул. 8-го З'їзду Рад (зараз – Чичибабіна) Чалий за наказом окупантів звільнив один із під'їздів для розташування там штабу, зігнавши мешканців євреїв до підвалу. Тут вони знаходились п'ять днів, а потім перейшли до гетто (Карна справа Кравченка І.І. та ін.: 29–30).

2. Об'єкти культурної спадщини Голокосту в області

Також об'єкти культурної спадщини, присвячені Голокосту, є і в Харківській області.

Одним із перших таких пам'яток в області вважається братська могила в с. Наталине Красноградського району.

Поблизу цього села у червні 1942 року німці та їхні поплічники у Коваленківському лісі розстріляли 90 красноградських євреїв (Акти Надзвичайної державної комісії: 89–90) (за іншими даними 260 (Воловик, 2017а). Причому є свідчення, що декілька людей закопали живими (Акти Надзвичайної державної комісії: 89–90; Воловик, 2017б). Довгий час місце страти не було оформлене належним чином. Лише 1967 року пошукачі знайшли останки людей і поставили на цьому місці обеліск. На прикріпленій мармуровій дошці зробили напис російською мовою: «Тут поховані мешканці Краснограда, по-звірячому розстріляні німецько-фашистськими загарбниками 1941–1943 рр.» (Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., Красноградський р-н, с. Наталине: 1; Воловик 2017а).

Братська могила розташована у лісовій зоні на пагорбі. До пам'ятника ведуть сходи. По периметру стоїть 9 бетонних стовпів заввишки 1 метр (Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., Красноградський р-н, с. Наталине: 2).

1942 року з'явилась подібна братська могила у Богодухові. Призначений до цього міста комендантом Браун наказав знищити все єврейське населення. 23 липня 35 осіб, серед яких в основному були старі та малі, розстріляли у сосновому лісі за шкіряним заводом. У страті брали участь особисто Браун та його підлегли (Беляєв, Чернігова, 1993: 89; Акти Надзвичайної державної комісії: 74).

У 1980-х роках тут був поставлений обеліск. 2017 року за сприяння членів ХОК «Дробицький Яр», працівників музею Голокосту, місцевої адміністрації пам'ятник був дещо реконструйований.

Могила оформлена у вигляді подіуму, обкладеного жовтою цеглою, зверху по периметру лежать плити із сірого туфу, середина засипана гравієм. Із західної сторони встановлена гранітна стела, на чоловому боці якої висічена епітафія: «Жертвам нацизму – євреям Богодухова, знищеним на цьому місці 23 липня 1942 року». Нижче перелічені 33 прізвища страчених (Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., Богодухівський р-н, м. Богодухів: 1; Воловик, 2017d).

2002 року у смт Золочів було відкрито Меморіал пам'яті (автор – І. Журихін). Він присвячений знаковим подіям ХХ століття, які пережило селище.

Під час гітлерівської окупації населеного пункту в балці «Ківшик» було розстріляно за неповними даними 39 євреїв (Воловик, 2015; Край наш Золочівський: 69–70).

Плануючи меморіал, керівництво місцевої адміністрації за підтримки ХОК «Дробицький Яр» вирішило увічнити цю трагедію. Тому на Меморіалі встановлено окремий пам'ятний знак із написом: «В пам'ять розстріляних у 1941–1942 рр. нацистами та їх посібниками мешканців Золочіва – дітей, жінок, старих – тільки за те, що

вони були євреями. Встановлено Харківським обласним комітетом «Дробицький Яр». 2002 рік» (Меморіал пам'яті. Харківська обл., Золочівський р-н, смт Золочів: 2).

Сам Меморіал являє собою композицію, у центрі якої розташована дзвіниця на чотирьох 8-метрових колонах. З титульного боку дзвіниці встановлена меморіальна стіна із бутового каменю. На стіні розташовано п'ять меморіальних дошок (одна з яких присвячена Голокосту) і два гранітних камені 2,5 м заввишки. У центрі стіни меморіальна стела з чорного граніту (Меморіал пам'яті. Харківська обл., Золочівський р-н, смт Золочів: 1).

Одним із важливих напрямів комеморації Голокосту Л. Воловик вважає відзначення Праведників світу – людей, які, ризикуючи власним життям, рятували від загибелі євреїв. Тому єврейські громадські установи клопочуть перед місцевою адміністрацією про встановлення для пам'яті про цих людей меморіальних дошок.

Перша така дошка була прикріплена 1996 року у колумбарії Салтівського цвинтаря біля праху Олександри Карнаухової, яка переховувала незнайому єврейську дівчину (Воловик, 2021).

У грудні 2019 року меморіальна дошка з'явилась на будинку дитячої клінічної лікарні № 19. У цьому приміщенні довгий час розташовувалось хірургічне відділення лікарні № 9, де з 1919 по 1954 рік працював Олександр Мещанінов. За роки гітлерівської окупації він рятував від загибелі майже 3,5 тисячі військовополонених, серед яких були і євреї. Взагалі ім'я Олександра Івановича Мещанінова широко відоме у Харкові. Місцеві жителі із великою повагою згадують безстрашність і звитязність цієї Людини (Воловик, 2021).

Література:

1. 70 лет трагедии Дробицкого Яра. Никогда больше. *Время*. 2011. 15 декабря.
2. Акти Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх союзників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. Державний архів Харківської області. Ф. Р-4713. Оп. 1. Спр. 22.
3. Беляев М.С., Чернігова Н.В. Наш край – Богодухівщина. Харків : РВП «Оригінал», 1993. 144 с.
4. Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., Богодухівський р-н, м. Богодухів, вул. Оверченка, у сосновому бору / ОКЗ «ХНМЦОКС»; В.В. Черкаска, В.Д. Путятін, Л.М. Колесникова. 11.01.2018.
5. Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., Красноградський р-н, с. Наталине, вул. Свято-Троїцька, 77 / ОКЗ «ХНМЦОКС»; паспорт об'єкта історичної спадщини; Т.В. Хліпецька. 19.04.2016.
6. Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 19, могила 2 / ОКЗ «ХНМЦОКС»; паспорт об'єкта історичної спадщини; Ю.І. Палкін. 10.10.2013.
7. Братська могила жертв Голокосту. Харківська обл., м. Харків, вул. Академіка Павлова, 88, кладовище № 3, квартал 2М, ряд 24, могила 2 / ОКЗ «ХНМЦОКС»; паспорт об'єкта історичної спадщини; Ю.І. Палкін. 10.10.2013.
8. Воловик Л. Судьбы золочевских евреев. *Дайджест-Е*. 2015. Ноябрь.
9. Воловик Л. Маловідома сторінка з минулого Красноградщини. *Дайджест-Е*. 2017а. Июль.
10. Воловик Л. 75 лет исполнилось в этом году со дня жестокого убийства евреев города Краснограда Харьковской области. *Дайджест-Е*. 2017б. Сентябрь.
11. Воловик Л. К 25-летию Стены Скорби. *Дайджест-Е*. 2017с. Октябрь.

Цього ж року меморіальна дошка була встановлена на будинку Мерэф'янського ліцею № 1 на честь Праведника світу Івана Перемоти. Його ім'я носить і цей навчальний заклад. І. Перемота разом із дружиною Тетяною у 1941 році рятував від смерті хлопчика Віктора Рудника (Воловик, 2021).

Для того щоб про трагедію єврейського народу під час Другої світової війни не забували, єврейські громадські організації, насамперед ХОК «Дробицький Яр» і музей Голокосту, проводять велику просвітницьку роботу. Напередодні сумних і світлих дат активісти організують різноманітні заходи: проводять траурні церемонії на братських могилах, меморіалах, приходять до навчальних установ і розповідають дітям про Голокост. Причому це робиться не тільки у Харкові, а й у багатьох населених пунктах області. Інформація про проведені заходи висвітлюється у місцевій пресі, розповідається по місцевому телебаченню (70 лет трагедии Дробицкого Яра; Воловик, 2021, 2017 с; Торяник).

3. Висновок.

Таким чином, можна констатувати, що комеморація Голокосту в Харківській області розпочалась ще у період перебудови і змогла широко розгорнутися уже в роки незалежності України. Велику роботу у цьому напрямі проводять ХОК «Дробицький Яр» і працівники музею Голокосту, ініціюючи створення пам'ятників, установку меморіальних дошок, проводячи заходи у навчальних закладах області.

4. У перспективі подальших наукових розвідок передбачено більш детальне висвітлення історії пам'ятників, присвячених Голокосту, зокрема кожного окремо.

12. Воловик Л. Открытие памятника евреям Богодухова, уничтоженным нацистами. *Дайджест-Е*. 2017d. Ноябрь.
13. Воловик Л. 14 мая – день памяти украинцев, которые спасали евреев в годы Второй мировой войны. *Дайджест-Е*. 2021. Май.
14. Иванова М. Причина смерти – национальность. *Объективно*. 2001. 13 декабря.
15. Ищенко С., Ференцева И., Сокальская И. Дробицкий Яр. Мемориал-музей. Харьков : Торговый дом «Агро-Трейд», 2008.
16. Карна справа Кравченка І.І., Федоренка Д.В., Сопова Ф.Ф. Архів Харківської області Управління Служби безпеки України. Спр. 18919.
17. Кац И. Память о прошлом объединяет нас. *Шалом*. 2004. № 1.
18. Край наш Золочівський: краєзнавчий нарис / Уклад. А.Д Тесло. Харків : Золоті сторінки, 2000. 81 с.
19. Крапивный О. Как это было. *Шалом*. 2004. № 1.
20. Лебедева В.П., Сокольський П.П. Книга пам'яті Дробицького Яру. Харків : Прапор, 2004.
21. Меморіалпам'яті. Харківська обл., Золочівський р-н, смт Золочів, пл. Слобожанська/ОКЗ «ХНМЦОКС»; паспорт об'єкта історичної спадщини; охоронний № 3844-Ха; Т.І. Романова. 15.06.2018.
22. Меморіальний комплекс «Дробицький Яр». Харківська область, Харківський р-н, с. Мала Рогань Малороганської сільради, вул. Шосейна, 13 / ОКЗ «ХНМЦОКС» ; паспорт об'єкта історичної спадщини; охоронний № 2656-Ха; Ю.І. Палкін. 24.06.2016.
23. Меморіальний комплекс жертв Голокосту. Харківська обл., м. Харків, проспект Московський, ріг вул. 12 Квітня / ОКЗ «ХНМЦОКС»; паспорт об'єкта історичної спадщини; Ю.І. Палкін. 20.10.2016.
24. Торяник В. Стена скорби. Сегодня в первой столице почтили жертв Холокоста. Медиагруппа «Объектив». URL: <http://archive.objectiv.tv/280414/96663.html> (дата звернення: 15.01.2022).

References:

1. 70 let tragedii Drobitskogo Yara. Nikogda bol'she [70 years of the tragedy of Drobitsky Yar. Never again]. (2011. December 15). *Vremya – Time* [in Russian].
2. Akty Nadzvychaynoyi derzhavnoyi komisiyi z vstanovlennya i rozsliduvannya zlochyniv nimets'ko-fashists'kyh zagarnykyv ta yih soyuznykyv i zapodyanyoi nymy shkody gromadyanam, kolgospam, gromads'kym organizitsiyamm, derzhavnym pidpryemstvam i ustanovam SRSR [Acts of the emergency state commission for the establishment and investigation of crimes committed by the Nazi invaders and their allies and the damage caused by them to citizens, collective farms, public organizations, state-owned enterprises and institutions of the USSR]. *Derzhavnyy arkhiv – State Archive of Kharkov region*. F. P-4713. Op. 1. Spr. 22 [in Russian].
3. Belyaev, M.S., Chernigova, N.V. (1993). *Nash kray – Bogoduchivshcha* [Our region – Bogodukhivshchyna]. Kharkov: RVP “Original”, 144 p. [in Ukrainian].
4. Cherkasko, V.V., Putyatin, V.D., Kolesnikova, L.M. (2018). Brats'ka mogila zhertv Golokosttu. Kharkivs'ka obl., Bogodukhivs'kyi r-n, m. Bogodukhiv, vul. Overchenka, u sosnovomu boru [Mass grave of Holocaust victims. Kharkiv region, Bogodukhov district, Bogodukhov city, Overchenko Street, in a pine forest]. OKZ “KhNMTsOKS”; passport ob'yekta istorychnoyi spadshchyny – Regional municipal institution “Kharkov scientific and methodological Center for cultural heritage protection”; passport of a historical heritage site [in Ukrainian].
5. Khipets'ka. T.V. (2016). Brats'ka mogila zhertv Golokosttu. Kharkivs'ka obl., Krasnograd's'kyi r-n, s. Natakyne, vul. Svyato-Troyits'ka, 77 [Mass grave of Holocaust victims. Kharkiv region, Krasnogradsky district, Natalino village, Svyatotroitskaya street, 77]. OKZ “KhNMTsOKS”; passport ob'yekta istorychnoyi spadshchyny – Regional municipal institution “Kharkov scientific and methodological Center for cultural heritage protection”; passport of a historical heritage site [in Ukrainian].
6. Palkin, Yu.I. (2013). Brats'ka mogila zhertv Golokosttu. Kharkivs'ka obl., m. Kharkiv, vul. Akademika Pavlova, 88, kladovyshche No. 3, kvartal 2M, ryad 19, mogila 2 [Mass grave of Holocaust victims. Kharkiv region, Kharkiv city, Akademika Pavlova Street, 88, Cemetery No. 3, Block 2m, row 19, grave 2]. OKZ “KhNMTsOKS”; passport ob'yekta istorychnoyi spadshchyny – Regional municipal institution “Kharkov scientific and methodological Center for cultural heritage protection”; passport of a historical heritage site [in Ukrainian].
7. Palkin, Yu.I. (2013). Brats'ka mogila zhertv Golokosttu. Kharkivs'ka obl., m. Kharkiv, vul. Akademika Pavlova, 88, kladovyshche No. 3, kvartal 2M, ryad 24, mogila 2 [Mass grave of Holocaust victims. Kharkiv region, Kharkiv city, Akademika Pavlova Street, 88, Cemetery No. 3, Block 2m, row 24, grave 2]. OKZ “KhNMTsOKS”; passport ob'yekta istorychnoyi spadshchyny – Regional municipal institution “Kharkov scientific and methodological Center for cultural heritage protection”; passport of a historical heritage site [in Ukrainian].

8. Volovik, L. (2015). Sud'by zolochevsky evreev [The fate of the Jews of Zolochiv]. Daydzhest-E. Noyabr' – Digest-E. November [in Russian].
9. Volovik, L. (2017a). Malovidoma storinka z vynuologo Krasnogradshchy [A little-known page from the past of Krasnograd region]. Daydzhest-E. Iyul' – Digest-E. July [in Ukrainian].
10. Volovik, L. (2017b). 75 let ispolnilos' v etom godu so dnya zhestokogo ubiystva evreev goroda Krasnograda Khar'kovskoy oblasti [75 years have passed this year since the brutal murder of Jews in the city of Krasnograd, Kharkov region]. Daydzhest-E. Sentyabr' – Digest-E. September [in Russian].
11. Volovik, L. (2017c). K 25-lenoyu Steny Skohbi [On the 25th anniversary of the Wall of Sorrow]. Daydzhest-E. Oktyabr' – Digest-E. October [in Russian].
12. Volovik, L. (2017d). Otkrytie panmyatnika evreyam Bogodukhova, unichtozhennym natsistami [Opening of the monument to the Jews of Bogodukhov, destroyed by the Nazis]. Daydzhest-E. Noyabr' – Digest-E. November [in Russian].
13. Volovik, L. (2021). 14 maya – den' pamyati ukraintsev, kotorye spasali evreev v gody vtoroy mirovoy viyny [May 14 is the memorial day of Ukrainians, who saved Jews during the Second World War]. Daydzhest-E. May – Digest-E. May [in Russian].
14. Ivanova, M. (2001. December 13). Prichina smerti – national'nost' [Cause of death – nationality]. Ob'ektiv-no. – Objective-but [in Russian].
15. Ishchenko, S., Ferentseva, I., Sokal'skaya, I. (2008). Drobitskiy Yar. Memorial-mezey [Drobitsky Yar. Memorial Museum]. Kharkov: Agro-Trade Trading House [in Russian].
16. Karna sprava Kravchenka I.I., Fedorenka D.V., Sopova F.F. [Criminal case Kravchenko I.I., Fedorenko D.V., Sopov F.F.]. Arkhiv Karkivs'koyi oblasti Ugravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrainy. Spr. 18919. Archive of the Kharkiv region Department of the Security Service of Ukraine. Case 18919 [in Russian].
17. Kats, I. (2004). Pamyat' o proshlom j'edinyayet nas [The memory of the past unites us]. Shalom. No 1. Shalom. No 1 [in Russian].
18. Teslo, A.D. (Ed.) (2000). Kray nash Zolochivs'kyy: kraeznavchiy narys [Our Zolochiv region: a local history essay]. Kharkov: Golden Pages. 81 p. [in Ukrainian].
19. Krapivnyy, O. (2004). Kak eto bylo [How it was]. Shalom. No 1. Shalom. No 1 [in Russian].
20. Lebedeva, V.P., Sokol's'kyy, P.P. (2004). Knyga pam'yati Drobyts'kogo Yaru [The Book of memory of Drobitsky Yar]. Kharkov: Prapor. [in Ukrainian].
21. Romanova, T.I. (2018). Memorial pam'yati. Kharkivs'ka obl., Zolochavs'kyy r-n. smt Zoljchiv, pl. Slobozhanc'ka [Memorial of memory. Kharkiv region, Zolochiv district, urban-type settlement of Zolochiv, Slobozhanskaya square]. OKZ “KhNMTsOKS”; passport ob'yekta istorychnoyi spadshchyny – Regional municipal institution “Kharkov scientific and methodological Center for cultural heritage protection”; passport of a historical heritage site [in Ukrainian].
22. Palkin, Yu.I. (2016). Memorial'nyy kompleks “Drobyts'kyy Yar”. Kharkivs'ka obl., Kharkivs'kyy r-n, s. Mala Rogan' Malorogans'koi sil'rady, vul. Shoceyna, 13 [Drobitsky Yar memorial complex. Kharkiv region, Kharkiv district, Malaya Rogan village of Malorogansky village council, Shosseynaya Str., 13]. OKZ “KhNMTsOKS”; passport ob'yekta istorychnoyi spadshchyny; okhronnyy No. 2656-Kha – Regional municipal institution “Kharkov scientific and methodological Center for cultural heritage protection”; passport of a historical heritage site; conservative No. 2656-Kha [in Ukrainian].
23. Palkin, Yu.I. (2016). Memorial'nyy kompleks zhertv Golokostu. Kharkivs'ka obl., m. Kharkiv, prospekt Moskovs'kyy, rig vul. 12 Kvitnya [Holocaust memorial complex. Kharkiv region, Kharkiv city, Moskovsky Avenue, corner of April 12 Street]. OKZ “KhNMTsOKS”; passport ob'yekta istorychnoyi spadshchyny – Regional municipal institution “Kharkov scientific and methodological Center for cultural heritage protection”; passport of a historical heritage site [in Ukrainian].
24. Toryanik, V. Stena skorbi. Segodnya v pervoy stolitse pochtili zhertv Golokosta [The wall of sorrow. Today, the first capital honored the victims of the Holocaust]. Media gruppа “Ob'ektiv” – Lens Media Group. Retrieved from: <http://archive.objectiv.tv/280414/96663.html> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 03.02.2022
The article was received 03 February 2022